

Maciej Grochowski

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Języka Polskiego)

O LEKSYKALNYCH WYKŁADNIKACH METATEKSTU. ANALIZA SEMANTYCZNA

Streszczenie

Jednostki leksykalne z punktu widzenia ich stosunku składniowego i semantycznego do innych jednostek tworzą zbiór heterogeniczny, dla którego relewantna jest m.in. dwupoziomowość. Jednostki poziomu przedmiotowego służą do tworzenia związków składniowych, jednostki poziomu meta są wyspecjalizowane przede wszystkim w komentowaniu jednostek pierwszego rodzaju, ich połączeń i całych wypowiedzi. Z podwójnego odniesienia (do (części) wypowiedzi i mówiącego) polskich wyrażen metatekstowych, ich zróżnicowania gramatycznego i semantycznego, zdała sprawę jako pierwsza Anna Wierzbicka (1971). Andrzej Bogusławski (1977, 1999) swoją teorię struktury tematyczno-rematycznej odniósł do teorii jednostek języka, stawiając tezę o istnieniu jednostek zdeterminowanych z punktu widzenia ich pozycji w strukturze tematyczno-rematycznej i wyróżniając jednostki inherentnie tematyczne i inherentnie rematyczne. Podział ten rozwinęła Magdalena Danielewiczowa (2009), proponując klasyfikację jednostek ze względu na ich miejsce w STR, jednostek reprezentujących zarówno poziom przedmiotowy, jak i metatekstowy. Jadwiga Wajszczuk (2005) w ramach swojego projektu podziału gramatycznego leksemów, motywowanego semantycznie, wyróżniła m.in. jednostki poziomu meta: funkcjonujące wewnątrz zdania i komentujące jego składniki (operatory metapredykatywne), a także funkcjonujące ponad zdaniem i komentujące składniki wypowiedzenia lub całe wypowiedzenie (metaoperatory).

Ogromny i wewnętrznie zróżnicowany zbiór jednostek poziomu meta (leksykalnych wykładników metatekstu) jest co prawda wielkością rozpoznaną, ale jedynie niewielka część jednostek należących do tego zbioru została wstępnie opisana. Taka globalna ocena stanu badań empirycznych nad wykładnikami metatekstu nie pozostaje w sprzeczności z faktem, że literatura dotycząca jednostek meta rośnie lawinowo, zwłaszcza w ostatnim dziesięcioleciu. Jedną z głównych przyczyn trudności z rejestracją i opisem wyrażen metatekstowych jest brak „papierka lakmusowego” umożliwiającego szybkie i bezbłędne rozpoznawanie elementów tego zbioru. Żadne bowiem właściwości segmentalne ani też cechy kontekstu składniowego nie są dla nich dystynktywne. Po pierwsze, leksykalne wykładniki metatekstu nie wchodzą z reguły w związki składniowe (w zwykłym rozumieniu związków między formami) – w opozycji do jednostek poziomu przedmiotowego. Po drugie, wiele jednostek poziomu meta ma kształt typowy dla elementów klas jednostek poziomu przedmiotowego (liczne jednostki jedynie wyglądają jak przymiotniki, przysłówki czy rzeczowniki – por. m.in. Danielewiczowa 2007, Grochowski 2008). Po trzecie, wśród jednostek poziomu meta dominują jednostki wielosegmentowe.

W tekstach języka polskiego występuje wiele takich ciągów, które mają kształt instrumentalu, a które reprezentują nie tylko formy rzeczownikowe czy połączenia takich form z wyrażeniami atrybutywnymi, lecz również odrębne jednostki leksykalne lub ich części. Por. np. *ciepłą rączką, czasem, jednym tchem, migiem, pełną parą, przypadkiem, słowem, swoją drogą*. Niemały podzbiór jednostek o takiej postaci należy do klasy

przysłówek. Interpretacja przysłówkowa lub wyłącznie przysłówkowa wielu takich jednostek jest jednak skazana na niepowodzenie. Ich niepowtarzalność, osobliwe właściwości skłaniają do tego, by poświęcić im więcej uwagi.

Empiryczna część referatu dotyczy ciągów o kształcie *przypadkiem*, a ściślej istoty opozycji jednostki przysłówkowej i nieprzysłówkowej. Pierwsza z nich (*przypadkiem1*) reprezentuje poziom przedmiotowy, a druga (*przypadkiem2*) poziom meta. Celem referatu jest (1) weryfikacja hipotez szczegółowych o osobliwych właściwościach *przypadkiem2* (jak np. w: *Obyś się przypadkiem nie wygadał, że go znasz! Staraj się nie kręcić, żeby przypadkiem kogoś nie dotknąć.*) na tle właściwości przysłówka *przypadkiem1* (jak np. w: *Potrąciłem go przypadkiem. Poznali się na jakiejś imprezie zupełnie przypadkiem.*) oraz (2) konfirmacja bardzo słabej hipotezy ogólnej o braku zależności między cechami morficznymi jednostki a reprezentowanym przez nią poziomem (przedmiotowym vs. meta).

Dla jednostki *przypadkiem2* charakterystyczne są m.in. następujące właściwości: (a) nie może być akcentowana (w sposób niekontrastywny), (b) nie podlega negacji, (c) występuje w wypowiedzeniu nacechowanym modalnie (lub w wypowiedzeniu składnikowym ekwiwalentnym z nacechowanym modalnie), (d) nie przyłącza tzw. operatorów gradacji typu *całkiem*, *zupełnie*, (e) współwystępuje z predykatem zanegowanym, (f) preferuje szyk antepozycyjny względem predykatu konstytuującego zdanie, (g) wchodzi w zależność treściową z całym wypowiedzeniem i stanowi jego komentarz. Cechy te pozwalają na przeciwstawienie tej jednostki jednostce *przypadkiem1*, która reprezentuje pojęcie reprezentowane również przez jednostkę rzeczownikową *przypadek*.

Literatura cytowana

Bogusławski A., 1977, *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*, Warszawa: PWN.

Bogusławski A., 1999, Inherently thematic or rhematic units of language, [w:] *Travaux du Cercle Linguistique de Prague 3*, red. E. Hajičová, T. Hoskovec, O. Leška, P. Sgall, Z. Skoumalová, Amsterdam: Benjamins, s.211-224.

Danielewiczowa M., 2007, Przymiotniki nieprzymiotniki (O pewnym niezwykłym typie wyrażen w języku polskim), „Zbornik Matice srpske za slavistiku” 71-72, s.223-235.

Danielewiczowa M., 2009, O pewnym ważnym typie informacji leksykograficznej nieobecnej w słownikach, „Problemy frazeologii europejskiej” IX (w druku).

Grochowski M., 2008, Operatory metatekstowe o kształcie superlatiwu przysłówka, „Južnoslovenski Filolog” LXIV, s.61-72.

Wajszczuk J., 2005, *O metatekście*, Warszawa: KLF UW.

Wierzbicka A., 1971, Metatekst w tekście, [w:] *O spójności tekstu*, red. M. R. Mayenowa, Wrocław: Ossolineum, s.105-121.